

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ
E.-L. SCHWANDNER

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΓΑΜΟ ΣΤΗΝ ΑΦΑΙΑ

Διαπρεπής ερευνητής, παθιασμένος με τη δουλειά του, ο Ernst-Ludwig Schwandner, Γερμανός αρχιτέκτονας-αρχαιολόγος, απέκτησε την πρώτη του ανασκαφική εμπειρία στην Πέργαμο. Χρόνια αργότερα, βρέθηκε στην ανασκαφή του ιερού της Αφαίας. Αποκάλυψε τον πρωιμότερο αρχαϊκό ναό της θεάς μελετώντας τα θραύσματά του. Ανέδειξε μαζί με τον Dyfri Williams την εν πολλοίς άγνωστη παρουσία των βασιλέων Άτταλου Α΄ και Ευμένη Β΄ και τον ισχυρό δεσμό τους με το ιερό της θεάς που τους ταξίδευε από την Πέργαμο στην Αφαία.

01

Ο Ε.-Λ.
Schwandner
μπροστά στο
βωμό του ιερού
της Αφαίας.

Συνέντευξη στην ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΡΟΒΑΤΣΟΥ

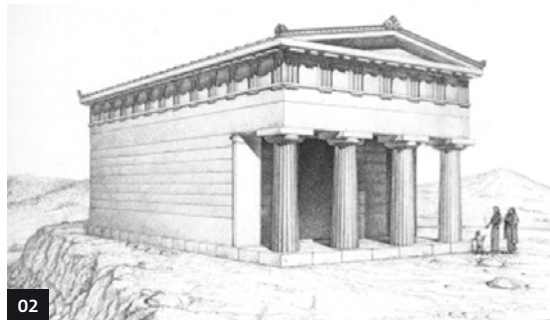

Η Αίγινα φαίνεται ότι κατοικήθηκε στα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. Σε θέση ιδιαίτερα ευνοϊκή, στο κέντρο του Σαρωνικού, από τα μέσα της 2ης χιλιετίας είναι κυρίαρχος των ανοικτών θαλασσών και ξακουστή για τα μεγάλα της πλοία — «ναυοκλιπτός» λέει ο Πίνδαρος. Υπερδύναμη στο χώρο της ναυτιλίας και του διαμετακομιστικού εμπορίου, με ποντοπόρα πλοία που διέσχιζαν τη Μεσόγειο σε Ανατολή και Δύση σωρεύοντας πλούτο στο νησί, η Αίγινα ήταν η πρώτη πόλη που έκοψε δικό της νόμισμα, αργυρό, με έμβλημα τη θαλάσσια χελώνα. Η πόλη των ιστορικών χρόνων οργανώνεται στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα π.Χ. και αγγίζει τη μεγάλη της ακμή στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Αυτής της εποχής είναι τα δύο σημαντικότερα ιερά του νησιού, του Απόλλωνα στην «Κολώνα» και της Αφαίας. Δεινή ανταγωνίστρια της Αθήνας, υπήρξε κάρφος στον οφθαλμό της ή, όπως έλεγε ο Περικλής, «τοσίμπλα [λήμη] του Πειραιά». Η αντιπαλότητα με τους Αθηναίους κρίθηκε στη ναυμαχία του 457 π.Χ. και η πανωλεθρία που υπέστη ο αιγινίτικος στόλος σήμανε για το νησί την αρχή της παρακμής.

Το ιερό της Αφαίας αγναντεύει τη θάλασσα από την κορυφή ενός υψώματος στα βορειοανατολικά του νησιού, μακριά από την πόλη και το λιμάνι της. Η λατρεία της θεάς με το αινιγματικό όνομα απαντά στην Αίγινα και σ' αυτό το άκρο του νησιού. Την παλαιότητα της μαρτυρούν τα ευρήματα μυκηναϊκών χρόνων. Ο ναός που βλέπουμε σήμερα χτίστηκε γύρω στο 480 π.Χ., έναν αιώνα μετά τον πρώτο λίθινο ναό που καταστράφηκε από πυρκαγιά. Όμως, ήδη από το 620 π.Χ. μια μαρμαρίνη σφίγγα κουρνιασμένη πάνω σε ψηλό κίονα επόπτευε το ιερό.

Τα γλυπτά του ναού της Αφαίας, οι περίφημοι «Αιγινίτες», που εκτίθενται στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, κατέληξαν εκεί το 1826, αφού αγοράστηκαν σε δημοπρασία από τον Λουδοβίκο Α' της Βαυαρίας, πατέρα του Όθωνα. Από τότε Γερμανοί αρχαιολόγοι, από τη Γλυπτοθήκη του Μονάχου και το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο Βερολίνο, ανέλαβαν την ανασκαφή του χώρου. Ανάμεσά τους, ο αρχιτέκτων-αρχαιολόγος Ernst-Ludwig Schwandner.

Ο Schwandner κατάφερε να συνδυάσει την Ιστορία της Αρχιτεκτονικής και την Κλασική Αρχαιολογία με τρόπο που του εξασφάλισε διεθνή αναγνώριση. Ξεκίνησε τις σπουδές της Αρχιτεκτονικής στο Πολυτεχνείο του Braunschweig (1958–1961) και συνέχισε στο Πολυτεχνείο του Μονάχου, απ' όπου αποφοίτησε το 1966. Βοηθός του Gottfried Gruben στην έδρα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής (1967–1973), εκπόνησε υπό την εποπτεία του, και υποστήριξε το 1975, τη διδακτορική του διατριβή για τον πρώιμο αρχαϊκό ναό της Αφαίας στην Αίγινα. Όταν η διατριβή εκδόθηκε σε βιβλίο (1985), έγινε ευρύτερα γνωστή η υποδειγματική εργασία ενός μελετητή που κατάφερε να ανασυνθέσει έναν θρυμματισμένο πρώιμο δωρικό ναό αποτυπώνοντάς τον σε εξαιρετικά σχέδια αλλά και αναπαριστώντας τον στο μικρό μουσείο του αρχαιολογικού χώρου της Αφαίας. Το 1974 αρχίζει να εργάζεται στο Τμήμα Αρχιτεκτονικής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο Βερολίνο. Εκεί, μαζί με τον Wolfram Hoepfner εκπονούν ένα μεγάλο πρόγραμμα που, με τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής κατοικίας και πολεοδομίας, αναδεικνύει την αρχιτεκτονική της καθημερινότητας. Πολλαπλές έρευνες πεδίου και οι ανασκαφικές εργασίες στην Ήπειρο, στην Αμβρακία κ.α. στηρίζουν την πρώτη έκδοση της μονογραφίας τους το 1986. Το 1994 ο Schwandner αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Τμήματος Αρχιτεκτονικής και συνεχίζει το πρόγραμμα στην Αιτωλοακαρνανία, στη Στράτο, τη Στρατική, την Πάλαιρο κ.α., ξεχωρίζοντας πάντα για τις πρωτοπόρες του έρευνες αλλά και για την αποτελεσματικότητα, το ήθος και την άφογη συνεργασία με τους Έλληνες συναδέλφους του. Το 2001 αναγορεύεται σε επίτιμο καθηγητή στο τμήμα Κλασικής Αρχαιολογίας του Winckelmann-Institut στο Πανεπιστήμιο του Humboldt στο Βερολίνο, όπου δίδασκε ήδη από το 1998. Πέρα από τα άρθρα του, έχει εκδώσει πολλές μονογραφίες με τα περίφημα συνέδρια στη σειρά «Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung».

02

02 Τρισδιάστατη αναπαράσταση του πρωιμότερου πώρινου δωρικού ναού στο ιερό της Αφαίας (Schwandner 1985, εικ. 70).

03 Άποψη του εσωτερικού του νεότερου ναού της Αφαίας.

03

**ΟΛΑ ΤΑ ΧΙΛΙΑ
ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΕΧΟΥΝ
ΠΕΡΑΣΕΙ ΑΠΟ ΤΑ
ΧΕΡΙΑ ΜΟΥ. Ο,ΤΙ
ΜΑΣ ΔΙΝΕΙ
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ, ΤΟ
ΕΧΩ ΣΧΕΔΙΑΣΕΙ,
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΣΕΙ,
ΠΕΡΙΓΡΑΣΕΙ.**

Στην Αίγινα το όνομά του εξελληνίστηκε. Ο Λουδοβίκος, όπως αποκαλούν οι ντόπιοι τον Γερμανό αρχαιολόγο που αγκάλιασαν, πρότεινε να συναντηθούμε —πού αλλού;— στο γραφικό καφεενεδάκι απέναντι από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου της Αφαίας.

—Όταν, φοιτητής στο Πολυτεχνείο, ξεκινήσατε τις σπουδές Αρχιτεκτονικής, πώς φανταζόσασταν το μέλλον σας; Είχατε κάτι συγκεκριμένο κατά νου, τι ευελπιστούσατε να κάνετε;

Από τότε που ήμουν μικρός, όποτε αναρωτιόμουν τι θα σπουδάσω, η απάντηση ήταν πάντα η ίδια: Αρχαιολογία. Τίποτ' άλλο. Αφού πήρα το απολυτήριο λυκείου, πήγα σε έναν περίφημο καθηγητή πανεπιστημίου, Γερμανό, ο οποίος ήταν και πρόεδρος στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, για να τον συμβουλευτώ. Και αυτός με ρωτάει: «Έχει λεφτά ο πατέρας σου;». Λέω: «Ο πατέρας μου πέθανε στον πόλεμο». Λέει: «Τότε μην πας στην Αρχαιολογία, θα μείνεις σίγουρα άνεργος. Θέλει πολλά λεφτά. Αν έχει ο πατέρας σου να σε τρέφει ως το τέλος της ζωής σου, πήγαινε στην Αρχαιολογία».

—Πώς τον έλεγαν;

Αυτός ήταν ο Erich Boehringer. Και μου είπε τότε, ήταν το 1958: «Παράτησέ τα. Αλλά, αν θέλεις, υπάρχουν και άλλες δυνατότητες. Στην Αρχαιολογία χρειαζόμαστε και αρχιτέκτονες, και γεωδαίτες, και συντηρητές, και διάφορες ειδικότητες. Διάλεξε κάτι απ' αυτά». Και επειδή μια δασκάλα μου στο λύκειο, θεωρώντας καλά τα σχέδιά μου, μου είχε πει: «Σπούδασε Αρχιτεκτονική», αποφάσισα να σπουδάσω Αρχιτεκτονική. Η εναλλακτική ήταν το Διπλωματικό Σώμα, να γίνω δικηγόρος, όπως ήταν η παράδοση στην οικογένειά μου. Κι εγώ είπα: «Δεν είναι για μένα αυτό, δεν το θέλω. Θα πάω στην Αρχιτεκτονική». Γράφτηκα, λοιπόν, στο Πολυτεχνείο, στην αρχή στο Braunschweig και μετά στο Μόναχο, με σκοπό να εργαστώ ως αρχιτέκτονας στο χώρο της Αρχαιολογίας. Προχώρησα τις σπουδές μου, και παράλληλα πήγα για ανασκαφές στην Τουρκία, στην Πέργαμο — έμαθα, μάλιστα, λίγα τούρκικα που βέβαια τα έχω ξεχάσει εν τω μεταξύ, αλλά τότε ήταν αναγκαίο και μου άρεσε πολύ.

Όταν το 1968, με την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, έληξε η σύμβαση που είχα ως βοηθός στο Πολυτεχνείο του Μονάχου, έπρεπε να αναζητήσω μια δουλειά. Βρήκα, λοιπόν, μια θέση στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, ο διευθυντής της οποίας είχε ξεκινήσει από το 1964 τις νεότερες ανασκαφές στο ιερό της Αφαίας και χρειαζόταν έναν αρχιτέκτονα που να αγαπάει την αρχαιολογία και να μην τον ενδιαφέρει μόνο να χτίζει πολυκατοικίες. Και όταν αργότερα, το 1974, διεκδίκησα τη θέση επιστημονικού συνεργάτη στο Τμήμα Αρχιτεκτονικής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, πρόσεξα ότι η προκήρυξη έγραφε: «Το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας προσλαμβάνει συνεργάτες για το θέμα κ.λπ.». Έτσι βρέθηκα ξαφνικά και στο Διπλωματικό Σώμα. Επομένως ήμουν αρχιτέκτονας, έχοντας τελειώσει τις σπουδές μου, ήμουν και αρχαιολόγος με βάση τη διατριβή μου για τον παλαιότερο ναό της Αφαίας. Το μόνο που δεν έγινα είναι δικηγόρος. Αλλά αυτό δεν το ήθελα ποτέ.

—Στο Διπλωματικό Σώμα βρεθήκατε επειδή το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στη Γερμανία υπάγεται στο Υπουργείο Εξωτερικών;

Ναι. Αλλά αυτό δεν παίζει ρόλο. Στην αρχή έψαξα για ένα θέμα στην Τουρκία που την αγαπούσα πολύ. Τότε, που δεν είχε ακόμα τον Ερντογάν, ήταν πιο εύκολο να αγαπάς τους Τούρκους. Έψαξα, λοιπόν, ώσπου ο Dieter Ohly, ο διευθυντής της Γλυπτοθήκης, μου πρότεινε να συμμετάσχω στην ανασκαφή εδώ στην Αφαία και να έρχομαι δυο φορές το χρόνο, να μένω τέσσερις εβδομάδες, να κάνω τη δουλειά και να γράψω τη διατριβή μου για τον παλιό ναό της Αφαίας¹.

—Κι εσείς ήσασταν υπεύθυνος της ανασκαφής;

Ήμουν υπεύθυνος για τα αρχιτεκτονικά, για όσο διάστημα ήμουν συνεργάτης της Γλυπτοθήκης του Μονάχου. Ξεκίνησα την έρευνά μου στην Αίγινα το 1968. Το νησί το ερωτεύτηκα, η ιστορία της Αίγινας με ενδιαφέρει ακόμα πάρα πολύ. Ομολογώ ότι το ενδιαφέρον μου κίνησε αρχικά ο Πίνδαρος. Αυτός είχε γράψει κάτι τραγούδια, ωδές, για το νησί, για την ιστορία της Αφαίας και της Αίγινας, επινίκια για Αιγινίτες αθλητές κ.ά.

—Η ιστορία της Αφαίας;

Την έχουμε από τον Πίνδαρο και από διάφορους άλλους. Την αναφέρει και ο Πανσανίας, αλλά έχουμε και παλαιότερες αναφορές. Πριν ακόμα από τους Ρωμαίους, στα ελληνιστικά χρόνια αναφέρεται ότι υπήρχε εδώ μια θεά που λατρευόταν σε ένα ιερό μακριά από την πόλη —και τώρα είναι μακριά!— και οι Αιγινίτες έκαναν όλη αυτή την απόσταση με τα πόδια και με άλογα, και δεν ξέρω τι — πάντως λεωφορείο δεν είχε τότε. Και διηγούνται την ιστορία, ότι ο βασιλιάς Μίνωας ερωτεύτηκε τη νύμφη Αφαία, που τότε λεγόταν Βριτόμαρτις και Δίκτυννα. Εκείνη ήθελε να μείνει παρθένα, δεν ήθελε καμιά σχέση με τον Μίνωα. Και έπεσε στη θάλασσα για να τον αποφύγει. Αλλά πιάστηκε στα δίχτυα ενός ψαρά που πήγαινε στην Αίγινα. Ούτε, όμως, ο ψαράς μπόρεσε να αντισταθεί, την ερωτεύτηκε και αυτός, εκείνη πάλι έπεσε στη θάλασσα, που σε εκείνο το σημείο ήταν ρηχή, βγήκε και έφυγε. Εξαφανίστηκε, έγινε άφαντη, *Αφαία*. Αυτή όμως είναι ελληνιστική ιστορία. Μάλλον δεν είχε καμιά σχέση με την προέλευση της λατρείας. Η ονομασία είναι μυκηναϊκή και δεν έχει ξεκάθαρη ερμηνεία.

—Έχει σχέση, όπως λένε, με την Άρτεμη;

Ταυτίζονται. Έχει γράψει γι' αυτό και ο Dyfri Williams, αρχαιολόγος και συνεργάτης μου. Μαζί γράψαμε μια νέα μελέτη για τη μεταγενέστερη ιστορία του ναού της Αφαίας, γιατί για τη φάση μετά το 480 π.Χ. δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα. Το 460 π.Χ. περίπου η Αίγινα έπεσε στα χέρια των Αθηναίων που έδιωξαν όλους τους Αιγινίτες στη Θυρεάτιδα της Κυνουρίας. Εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και έμειναν εκεί 50–60 χρόνια. Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου τους ξαναέφεραν στην Αίγινα οι Σπαρτιάτες, αλλά είχαν μείνει ελάχιστοι και δεν είχαν πια δεσμούς με την Αφαία. Ξεχάστηκαν όλα. Και έχουμε έναν κατάλογο, που είναι από τον 4ο αιώνα π.Χ., με το τι υπάρχει στα σπίτια των ιερέων. Διαπιστώνεται ότι ήταν πάμπτωχοι, καθώς αναφέρονται ελάχιστα αντικείμενα, π.χ. δύο κλίνες, ένας κουβάς, λίγα κουτάλια, ένα μαχαίρι. Αυτά είναι δημοσιευμένα, είναι γνωστά. Δηλαδή, ούτε λεφτά είχαν. Τίποτα δεν υπήρχε πια. Μέχρι που, στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ., έρχεται ο πάμπλουτος βασιλιάς Άτταλος Α' από την Πέργαμο και αγοράζει την Αίγινα για 30 τάλαντα από τους Αιτωλούς, στους οποίους είχαν παραχωρήσει το νησί οι Ρωμαίοι. Μέχρι πρόσφατα κανείς δεν ενδιαφερόταν για το ιερό της Αφαίας στα χρόνια που ακολούθησαν την περίοδο της μεγάλης του ακμής, στο τέλος της Αρχαϊκής εποχής. Ξέραμε πως χρόνια αργότερα η στέγη του ναού έπεσε, πως το μνημείο σταδιακά εγκαταλείφθηκε και πως στα βυζαντινά χρόνια αφαιρούσαν τους μεταλλικούς συνδέσμους από τα αρχιτεκτονικά μέλη για να εκμεταλλευτούν το μέταλλο. Κανείς δεν φανταζόταν όμως πως το ιερό γνώρισε και νέα άνθηση με τον ερχομό του Αττάλου. Και αυτή την άγνωστη περίοδο ακμής του ιερού έφεραν στο φως οι δικές μας πρόσφατες έρευνες. Ο Άτταλος Α' και έπειτα ο Ευμένης Β', ο γιος του, αγαπούσαν πολύ την Αίγινα και ήξεραν από την ιστορία την παλιά που άκουγαν πως ήταν Αιγινίτες, απόγονοι του Αιακού, γιατί οι μυθικές ρίζες της δυναστείας του Αττάλου τον συνέδεαν με την Αίγινα. Και ο Άτταλος σεβόταν πολύ την Αφαία. Τον πλούτο που είχε στο βασίλειο της Περγάμου τον έφερε στην Αίγινα και τον διοχέτευσε εδώ, στο ιερό της Αφαίας, αλλάζοντας τελείως την εικόνα του. Έχτισε έναν καινούργιο βωμό —ο πα-

04

Ο θριγκός του παλαιότερου δωρικού ναού με το επιστύλιο, τη δωρική ζωφόρο, το τριγωνικό αέτωμα και την πήλινη σίμη με κεντρικό ακρωτήριο, όπως εκτίθεται σήμερα στο μουσείο της Αφάιας. Ξαναφτιάχτηκε από πολλά μικρά κομμάτια που συμπληρώθηκαν με νέα υλικά.

λαιότερος βρίσκεται στα δυτικά του, σε απόσταση 15 μ.— και έναν καινούργιο ανατολικό περιβολό για να μεγαλώσει το χώρο του ιερού. Ο Άτταλος και αργότερα ο Ευμένης έρχονταν εδώ με την αυλή της Περγάμου και περνούσαν όλο το χειμώνα στην Αίγινα — το κλίμα είναι πιο ευχάριστο, πιο ζεστό, πιο γλυκό. Στην Πέργαμο ο χειμώνας είναι δύσκολος, έχω δουλέψει εκεί. Δεν ήξερα όμως τότε ότι κάποτε θα μείνω εδώ, στην Αίγινα, και θα βρω αυτή την ιστορική σύνδεση της Αίγινας με την Πέργαμο που δεν την ήξερα, δεν την άκουσα ποτέ από τους αρχαιολόγους.

—Είπατε ότι οι δικές σας έρευνες αποκάλυψαν την περίοδο ακμής του ιερού επί Αττάλου που ήταν ως τότε άγνωστη. Δηλαδή;

Εκεί που σκάβαμε, σκώσαμε και το βωμό και τη θεμελίωση και βρήκαμε από κάτω κομμάτια από το ναό χρωματισμένα, τα οποία είναι τώρα μέσα στο μουσείο. Από αυτόν το νεότερο ναό που βλέπουμε σήμερα, όχι από τον παλαιότερο. Ξέραμε ότι κομμάτια του νεότερου ναού είχαν βρει και το 1904 ο Furtwängler και ο Thiersch, ήταν γνωστό. Και ο Fiechter ήταν ο αρχιτέκτονας που έγραψε για τον παλαιότερο ναό στην πρώτη δημοσίευση του ιερού από τον Furtwängler². Δυστυχώς, η δουλειά που έγινε τότε δεν ήταν πολύ καλή, δεν είχαν την εμπειρία και τη γνώση που έχουμε σήμερα εμείς με την εκτενή βιβλιογραφία. Κι εγώ, ως διάδοχος του Fiechter, με εκείνα τα δεδομένα ξεκίνησα.

—Η έρευνά σας για την Αφαία έληξε όταν φύγατε από τη Γλυπτοθήκη;

Σωστά. Αλλά εγώ εξακολουθούσα να έρχομαι κάθε χρόνο στις διακοπές μου, έγραφα το βιβλίο για τον παλαιό ναό της Αφαίας, που εκδόθηκε πολύ αργότερα, το 1985, και πουλήθηκαν όλα τα αντίτυπα, εξαντλήθηκε. Για να επανεκδοθεί, όμως, κανονικά θα έπρεπε να το επικαιροποιήσω. Η βιβλιογραφία έχει επεκταθεί πολύ, περιλαμβάνει και την εργασία μου για τον παλαιό ναό της Αφαίας αλλά τελευταία παρουσιάζονται και άλλοι ναοί που δεν τους ξέραμε τότε, και έχουν δημοσιευθεί στο μεταξύ. Και όλα αυτά θα έπρεπε να τα ερευνήσω, να τα γράψω. Χόρτασα πια, δεν θέλω άλλες έρευνες!

—Δηλαδή, όταν ερχόσασταν εδώ τα καλοκαίρια, δουλεύατε και στο ναό;

Ναι, η τελευταία φορά ήταν πριν από τέσσερα χρόνια. Με τον Dyfri Williams, που ήταν τότε στο Βρετανικό Μουσείο, διευθυντής του Τμήματος Ελληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων, γράψαμε μια καινούργια μελέτη με τα αποτελέσματα των τελευταίων ανασκαφών. Εκείνος ασχολήθηκε με τα όστρακα και τη χρονολόγηση. Συζητούσαμε, λοιπόν, σε ποια γλώσσα θα εκδοθεί το βιβλίο, ποιος θα μεταφράσει τον άλλο. Αποφασίσαμε τελικά να το εκδώσουμε στα αγγλικά, για να το διαβάσουν περισσότεροι, και του έδωσα το κομμάτι που είχα γράψει. Πρόσφατα ξαναμιλήσαμε, και τώρα, τον Αύγουστο, μου έστειλε το κείμενο μεταφρασμένο στα αγγλικά για τις τελικές διορθώσεις. Είναι το τελευταίο σχέδιο που έχω, να μην πάει χαμένο. Για να κάνουμε τότε αυτή τη δουλειά περάσαμε ώρες και ώρες στην αποθήκη του Μουσείου, κάτω στο υπόγειο...

—Αυτό θα ήθελα να μου το περιγράψετε.

Καθόμασταν μαζί και γράφαμε. Αυτός είχε αναλάβει τα κιβώτια με όλα τα ευρήματα για τα οποία υπάρχουν συγκεκριμένες ενδείξεις, δηλαδή αυτά για τα οποία γνωρίζουμε ακριβώς σε ποιο στρώμα ήταν και σε ποια περίοδο ανήκουν κ.λπ. Βρήκαμε λοιπόν την περγαμνή φάση του ιερού. Τα ευρήματα αυτά βρέθηκαν κάτω από το βωμό. Πώς ήταν όμως δυνατόν ο βωμός, που ως τότε πιστεύαμε ότι χτίστηκε —όπως είναι σήμερα η θεμελίωση— το 480 π.Χ., να κρύβει από κάτω του όστρακα του τέλους του 4ου και του τέλους του 3ου αιώνα π.Χ.; Πώς βρέθηκαν κάτω από το βωμό; Μετά καταλάβαμε ότι αυτός ο βωμός που βλέπουμε τώρα δεν βρίσκεται στη θέση που είχαν επιλέξει οι αρχαίοι

**ΑΓΑΠΟΥΣΑ ΤΟ
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΚΑΙ
ΤΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΜΟΥ,
ΔΕΝ ΚΟΙΤΑΞΑ
ΠΟΤΕ ΤΟ ΡΟΛΟΪ.
ΔΟΥΛΕΨΑ ΚΑΙ
ΜΕΡΕΣ ΚΑΙ
ΝΥΧΤΕΣ, ΟΣΟ
ΠΗΓΑΙΝΕ.**

05

Αναπαράσταση
της νοτιοανατολικής γωνίας
του παλαιότερου δωρικού ναού
στο ιερό της Αφαίας,
με την αρχική πολυχρωμία του
(έγχρωμος πίνακας,
Schwandner 1985).

06

Ο Ε.–Λ. Schwandner μπροστά σε
τμήμα κίονα που ανασυνέθεσε
από σπασμένα κομμάτια.

όταν χτίστηκε ο νεότερος ναός. Αυτή ήταν μια αλλαγή που έγινε όταν ήρθε ο βασιλιάς της Περγάμου με όλη την αυλή του, με τους εταίρους του. Χρειάζονταν τότε μεγαλύτερο χώρο γιατί ο βασιλιάς είχε πολυάνθρωπη συνοδεία. Γι' αυτό επέκτειναν το πλάτωμα, το άνδρηρο, προς τα ανατολικά και ξανάχτισαν τον ανατολικό αναλημματικό τοίχο του ιερού: όλα αυτά είναι νεότερα, χτίστηκαν επί Αττάλου Α' και Ευμένη Β'. Όλοι παρατηρούσαν τη διαφορά, έβλεπαν δηλαδή ότι η τοιχοποιία εδώ είναι τελείως διαφορετική από τους υπόλοιπους αναλημματικούς τοίχους του ιερού, δεν ήξεραν όμως να πουν το γιατί.

—Δηλαδή αυτός ο βωμός είχε μεταφερθεί;

Ο Άτταλος άλλαξε την απόσταση. Τον μετέφερε 15 μ. προς τα ανατολικά, γι' αυτό επεκτείνεται το πλάτωμα προς τα ανατολικά, γιατί χτίστηκε εκεί καινούργιος βωμός, στήθηκαν καινούργια αγάλματα. Ξέρουμε όμως —από «υπογραφές» Αιγινιτών γλυπτών σε βάσεις αγαλμάτων που βρέθηκαν στην Πέργαμο— ότι ο Άτταλος πήρε μαζί του αγάλματα από την Αίγινα, ανάμεσά τους και το περίφημο χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα, έργο του Αιγινήτη γλύπτη Ονάτα, το οποίο αναφέρει ο Πausanias. Ορισμένα τα έστειλε στο ιερό της Αθηνάς Νικηφόρου μέσα στην πόλη — υπήρχε όμως και Νικηφόρειο εκτός των τειχών της πόλης, σε θέση που ακόμα δεν γνωρίζουμε, και ανήκε επίσης στην Αθηνά.

—Αυτό από ποιες πηγές το γνωρίζουμε;

Από τον Pausanias και από άλλους. Υπάρχει ένα βιβλίο του Gabriel Welter για την αρχαιολογία της Αίγινας, που εκδόθηκε το 1938. Ο Welter ήταν αρχαιολόγος που εργαζόταν στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και έκανε ανασκαφές στην Αίγινα τη δεκαετία του 1930. Ζούσε στην Ελλάδα, στην Αίγινα πέρασε και τη δύσκολη περίοδο της Κατοχής και πέθανε εδώ το 1954. Ο Welter, που παραθέτει όλες τις πηγές, το αναφέρει και αυτό. Το βιβλίο του έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά³. Είναι πολύτιμο. Όποτε έψαχνα για πηγές, ανέτρεχα στον Welter. Μόνο που σπάνια το βρίσκεις στις βιβλιοθήκες. Και μόνο που δεν είχε καταλάβει ότι ο βασιλιάς της Περγάμου ξόδεψε τόσα χρήματα για να κάνει τόσο εκτεταμένες εργασίες εδώ, στο ιερό της Αφαίας.

Και πάλι είναι περίεργο ότι κάτω από το βωμό υπήρχαν κομμάτια από το γείσο τούτου εδώ του ναού που στέκεται ακόμα. Επιχρισμένα με κονίαμα και χρωματισμένα, βρέθηκαν σπασμένα, κάτω από το βωμό. Τι σημαίνει αυτό; Και ενώ ξέρουμε ότι τα γλυπτά του ανατολικού αετώματος ανανεώθηκαν και αντικαταστάθηκαν από νέα σύνθεση, αυτά του δυτικού έμειναν απείραχτα. Οι μελετητές πιστεύουν ότι υπήρχαν τρία σύνολα αετωματικών γλυπτών — και τα τρία με τη θεά Αθηνά και πολεμιστές. Ακόμη, έχουν βρεθεί τρία ακρωτήρια, το ένα μάλιστα βρέθηκε πεσμένο στο έδαφος, όλα από τον νεότερο ναό. Μήπως κάποια από αυτές τις αλλαγές έχει σχέση με τον Άτταλο; Και αν ναι, *πείδους* σχέση — αυτό το ερώτημα παραμένει ανοιχτό. Άλλωστε δεν αναφέρεται πουθενά ότι ο Άτταλος Α' είχε κάνει εδώ τις οικοδομικές εργασίες που εμείς διαπιστώσαμε τώρα στο βωμό με τη νέα ανασκαφή: όποιος όμως ξέρει την ιστορία, το διακρίνει εύκολα. Βέβαια τα αγάλματα είναι τυπικά των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ στον 4ο και τον 3ο αιώνα π.Χ. η τέχνη έχει αλλάξει τελείως...

—Τα χρόνια που διδάσκατε, είχατε Έλληνες φοιτητές;

Είχα μία φοιτήτρια, την Ελίζα Σιουμπάρα, που τώρα έχει μια πολύ καλή θέση στην Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης. Έκανε τη διατριβή της για τον δωρικό ναό του Ασκληπιού στη Μεσσήνη⁴, έναν περίφημο ναό, με τον Wolfram Hoerpfner. Εγώ ενθουσιάστηκα με τη δουλειά της, ήταν καλύτερη από αυτή που θα έκαναν οι αρχιτέκτονες. Και είχε δουλέψει και με τον Πέτρο Θέμελη και με τον Μανόλη Κορρέ.

—Εσείς γνωρίζετε με τον Μανόλη Κορρέ;

Ναι, γνωρίζομαστε από παλιά αλλά δεν βλέπομαστε τόσο συχνά πια. Είναι πολύ καλός και είναι κι αυτός πιο πολύ αρχιτέκτονας-αρχαιολόγος σαν εμένα. Εγώ είμαι πιο πολύ αρχιτέκτονας παρά αρχαιολόγος, έχτισα και το Μουσείο εδώ στην Αφαία, όλα αυτά είναι δικό μου έργο. Δυστυχώς τώρα εμφανίστηκαν ζημιές γιατί το νερό στην Αίγινα δεν είναι καλό και τα σίδερα μέσα στο μπετόν έχουν αρχίσει να πιάνουν σκουριά. Αλλά η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων, που εκπροσωπείται στην Αίγινα από την αρχαιολόγο Σοφία Μιχαλοπούλου, βρήκε την απαραίτητη χρηματοδότηση και ήρθαν πρόσφατα αρχιτέκτονες, τεχνίτες κ.λπ., και το κτίριο επισκευάστηκε.

Ξέρετε, είναι πρόβλημα αλλά κι εμείς, όπως και οι αρχαίοι, δεν τα κτίσαμε για να έρχεται τώρα τόσος κόσμος. Το καλοκαίρι έχουμε εδώ 6.000 επισκέπτες την ημέρα, γι' αυτό κλείσαμε και το ναό. Με τα πόδια των χιλιάδων τουριστών που μπήκαν μέσα στο ναό είχαν φαγωθεί τέσσερα εκατοστά οι πέτρες, οι οποίες είναι καινούργιες, τις είχαν τοποθετήσει στις αναστηλωτικές εργασίες στα τέλη της δεκαετίας του '50. Και είχε και επίχρισμα στο δάπεδο! Είπαμε τότε με τον Ohly: «Κλείνουμε το ναό, δεν έχει νόημα. Αν είναι, ας γίνει κάποιο γεφυράκι ξύλινο που να περνάει μέσα από το ναό για όσους θέλουν να μπουν, αλλά θα απαγορεύεται πλέον να πατάνε το αρχαίο δάπεδο».

—Θα θέλατε να επιστρέψουμε στον παλαιότερο ναό;

Αυτός χτίστηκε, όπως πιστεύω και το έχω γράψει, το 580 π.Χ. Και το 480 π.Χ. χτίστηκε ο μεταγενέστερος. Ο παλαιότερος ναός μάλλον καταστράφηκε από φωτιά που προήλθε από κεραυνό. Η στέγη ήταν ξύλινη από μέσα, απ' έξω είχε κεραμίδια αλλά αυτό δεν βοηθάει. Κάνκε, λοιπόν, ο ναός και η τεράστια θερμοκρασία έριξε όλη τη στέγη και τα ξύλα έπεσαν μέσα. Μετά οι άρχοντες που κυβερνούσαν την Αίγινα αποφάσισαν να χτίσουν έναν πολύ μεγαλύτερο ναό. Διαμόρφωσαν το επίπεδο πλάτωμα περιμετρικά, το επέκτειναν και έφτιαξαν το ναό που βλέπουμε σήμερα. Απ' αυτόν σώζονται τρία σύνολα αγαλμάτων, δηλαδή το ανατολικό αέτωμα ανανεώθηκε, ίσως γιατί άλλαξε το πρόγραμμα όσο χτιζόταν ο ναός, ενώ το δυτικό έμεινε όπως ήταν. Ό,τι βρήκαμε, όσα κομμάτια βρήκαμε από το δυτικό αέτωμα, ήταν όλα στη δυτική πλευρά του ναού και αυτά από το ανατολικό, στην ανατολική.

—Αυτά τα τρία σύνολα αετωματικών αγαλμάτων τι θέματα είχαν;

Τα αγάλματα των αετωμάτων έχουν θέματα εμπνευσμένα από τις δύο εκστρατείες εναντίον της Τροίας. Στον πρώτο Τρωικό πόλεμο ο γιος του Αιακού Τελαμών μαζί με τον Ηρακλή πήγαν στην Τροία και νίκησαν. Στον δεύτερο, ο Τεύκρος με τον Αίαντα, γιοι και οι δύο του Τελαμόνα, πήγαν και γύρισαν και αυτοί νικητές — αυτά είναι τα δύο θέματα που έχουν τα δύο αετώματα, το δυτικό και το ανατολικό αντίστοιχα, όπως τα ξέρουμε από τη μυθολογία. Όταν έγινε ανανέωση του διακόσμου στο ανατολικό αέτωμα —μόνο μία φορά συνέβη αυτό— χρησιμοποιήθηκε ξανά θέμα από τον δεύτερο πόλεμο της Τροίας, αυτόν που περιγράφει ο Όμηρος. Γιατί όμως ανανέωσαν το ανατολικό αέτωμα; Μήπως έγιναν αλλαγές και στην ελληνιστική φάση, όπως θα περίμενε κανείς από τον Αττάλο; Για παράδειγμα, θα μπορούσε να είχε συντηρήσει τα γλυπτά... Πώς να εξηγήσουμε τα κομμάτια του γείσου που βρέθηκαν κάτω από το βωμό που χτίστηκε επί Αττάλου Α'; Ωστόσο δεν έχουν βρεθεί στο ιερό της Αφαίας περγαμηνά ανάγλυφα ή γλυπτά. Όστρακα βέβαια που να μαρτυρούν τις οικοδομικές εργασίες του βασιλιά έχουμε αρκετά, αυτά έμειναν. Άλλωστε αυτός πήρε μαζί του στην Πέργαμο αγάλματα από την Αίγινα, δεν έστειλε αγάλματα από την Πέργαμο στην Αίγινα!

—Πώς όμως καταφέρατε να ανασυστήσετε έναν θρυμματισμένο ναό;

Αυτό ήταν εύκολο... Για την ανέγερση του ναού που βλέπουμε σήμερα, χτίστηκε πρώτα

07

Μουσείο της Αφαίας: Μερική αποκατάσταση του πώρινου ανατολικού αετώματος του νεότερου δωρικού ναού. Ο Ηρακλής ως τοξότης και ο ετοιμοθάνατος πολεμιστής είναι γύψινα αντίγραφα των πρωτότυπων που εκτίθενται στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, εκτός από το μαρμάρινο, πάνω μέρος του σώματος του πολεμιστή, που βρέθηκε το 1978.

08

Ο Ε.-L. Schwandner στο μουσείο της Αφαίας.

07

το πλάτωμα που σώζεται εν μέρει ακόμα και σήμερα. Στη συνέχεια το γέμισαν με μπάζα, τα κομμάτια του παλαιότερου ναού που ήταν καμένα, σπασμένα και όλα αυτά. Αυτά τα βρήκαμε με τη δική μας ανασκαφή το 1970 σε σημεία που δεν είχαν σκάψει το 1904. Και βρήκαμε πολλά σπασμένα κομμάτια από τον παλαιότερο καμένο ναό. Και τα μαζέψαμε. Άλλα είναι από μαλακό ασβεστόλιθο, το πουρί, και άλλα από σκληρό ασβεστόλιθο, έχει διάφορα. Όλα αυτά τα μελετήσαμε, τα μετρήσαμε, είχα συντάξει έναν κατάλογο με, ξέρω κι εγώ, χίλια κομμάτια, ό,τι βρήκαμε το περιγράψαμε και αυτά τα κομμάτια τα συντηρήσαμε. Και τώρα μέσα στο Μουσείο έχουμε και μια αναπαράσταση του παλαιότερου ναού από τα κομμάτια που συντηρήσαμε.

Υπάρχει και ένα μικρό κομμάτι, περίπου μισό μέτρο ύψος, από μια εσωτερική κολόνα του παλαιότερου ναού που το φτιάξαμε από 58 κομμάτια. Θα μπορούσα όλες τις κολόνες να τις ξαναφτιάξω από κομμάτια τόσα, όσο είναι μια γροθιά. Αλλά αυτό δεν ωφελεί σε τίποτα, δεν έχει νόημα πια. Τα κιονόκρανα τα γνωρίσαμε, τα μετρήσαμε και όλα τα ξέρουμε. Αλλά να συντηρήσουμε όλα τα θραύσματα στην κατάσταση που ήταν όταν βρέθηκαν, είναι αδύνατον. Ό,τι μας δίνει πληροφορίες, το έχω σχεδιάσει, το έχω φωτογραφίσει, το έχω περιγράψει, και τα άλλα τα μαζέψαμε εκεί και τα λέμε τώρα μασταμπά, ένα μασταμπά που τον κτίσαμε από τις πέτρες. Και εκεί είναι όλα. Αν κάποιος θέλει, μπορεί μια ζωή να συνταιριάζει και να κολλάει όλες τις πέτρες, όποια ταιριάζει με μια άλλη. Υπάρχουν και πέτρες που δεν έχουμε βρει εμείς γιατί είχαν καταστραφεί σε προηγούμενους αιώνες, αλλά δεν έχει νόημα. Περισσότερα συμπεράσματα δεν θα βγάλει κανένας.

—Αυτό είναι το πιο δύσκολο παζλ!

Θέλει μάτι και εμπειρία. Ένα τέτοιο έργο πρέπει να το αναλάβει ένας αρχιτέκτονας-αρχαιολόγος, δεν γίνεται αλλιώς. Κι αν αυτός έχει δέκα, είκοσι χρόνια εμπειρία, τότε είναι εύκολο.

—Εσείς όμως είχατε μόνο τρία χρόνια εμπειρία, όχι 15–20...

Στη συγκεκριμένη περίπτωση είχα μπροστά μου το καλύτερο παράδειγμα δωρικού ναού. Είχα συγκεντρωμένο όλο το υλικό, και το μόνο που έπρεπε να κάνω ήταν να πάω στο ναό να κοιτάξω: «Α, εκεί έτσι είναι;», «Α, αυτό είναι από τη στέγη;», «Αυτό είναι από το γείσο;» Όλα αυτά τα παραδείγματα τα είχα δίπλα μου, στον νεότερο ναό. Μόνο που ο ναός που μελετούσα ήταν πιο πρώιμος, ήταν 100 χρόνια παλαιότερος. Αλλά μόνο 100 χρόνια! Και έχει πολλά στοιχεία που σε αυτούς που έχτιζαν τον καινούργιο ναό ήταν γνωστά από την παράδοση.

Και οι παλαιότεροι είχαν εμπειρία από άλλους ναούς της Αίγινας. Ξέρω μερικές θέσεις όπου υπήρχαν ναοί αυτής της εποχής, του πρώιμου βου αιώνα π.Χ. Ένα χιλιόμετρο από εδώ υπάρχουν ερείπια. Από το μνημείο είχαν μείνει μόνο κομμάτια της θεμελίωσης και κομμάτια που βρέθηκαν στη γύρω περιοχή και τα φυλάξαμε στο μουσείο. Όλα τα άλλα είχαν πέσει στη θάλασσα. Ήταν ακριβώς στην άκρη του Κάβου, εκεί έπεσε ο βράχος και με το βράχο έπεσε και ο ναός στη θάλασσα. Ένας δύτες που θέλει να τον ψάξει μπορεί να τον βρει. Αλλά θα είναι τώρα πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια μέσα στη θάλασσα. Τι σώζεται, δεν ξέρω.

—Ο Κάβος πού είναι;

Δεν είναι μακριά από εδώ. Κατεβαίνοντας θα δείτε ένα λόφο που συνεχίζεται ως το σημείο που ο βράχος καταλήγει κάθετα στη θάλασσα. Νομίζω ότι ο ναός πρέπει να ήταν του Ποσειδώνια — γιατί υπάρχουν σχετικές αναφορές. Δεν είμαι σίγουρος, γιατί δεν βρήκα κάποια σχετική επιγραφή. Τότε, το 1978, με την Έβη Τουλούπα καταφέραμε να κηρυ-

08

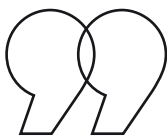

09
10

**ΟΤΑΝ ΔΟΥΛΕΥΑ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΓΑΜΟ,
ΔΕΝ ΗΞΕΡΑ ΟΤΙ
ΜΙΑ ΜΕΡΑ ΘΑ
ΕΡΘΩ ΕΔΩ ΚΑΙ ΘΑ
ΒΡΩ ΑΥΤΗ ΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΣΥΝΔΕΣΗ ΑΙΓΙΝΑΣ
ΚΑΙ ΠΕΡΓΑΜΟΥ,
ΠΟΥ ΔΕΝ ΤΗΝ ΕΙΧΑ
ΑΚΟΥΣΕΙ ΠΟΤΕ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥΣ.**

09

Αεροφωτογραφία του ναού
της Αφαίας.

10

Άποψη της θέσης του ιερού:
Πάνω στον πευκόφυτο λόφο
και με θέα στη θάλασσα
(προς το νότο).

χθεί ως αρχαιολογικός χώρος όλη η περιοχή γύρω από το ναό — δηλαδή ο χώρος που καταλάμβανε το αρχαίο ιερό. Η κήρυξη δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, και μάλιστα μαζί με ένα πρόχειρο σχέδιο που είχα κάνει τότε. Ο ιδιοκτήτης, αυτός που είχε το χωράφι, ήταν φίλος μου, δεν ήθελα να του κάνω κάτι κακό, αλλά το να σώσω ένα ναό, αυτό προηγείται. Δεν υπήρχε άλλη λύση. Το 1996 τελικά απαλλοτριώθηκε όλη αυτή η περιοχή στον Κάβο, 5 στρέμματα περίπου, που ανήκαν στο φίλο μου — αυτός έχει πια πεθάνει — και σε άλλους δύο ιδιοκτήτες. Ευτυχώς, μερικά κομμάτια του ναού μαζί με κάποια θραύσματα γλυπτών μπόρεσα να τα σώσω. Τα έχω αναγνωρίσει, τα έχω μαζέψει και τα έχουμε μέσα στο Μουσείο, το ξέρει η Εφορεία αλλά τώρα πάει, είναι αργά. Αυτό το μνημείο δεν σώζεται πια.

— Έχετε «αδυναμία» στον δωρικό ρυθμό ή μου φαίνεται;

Ναι, σίγουρα έχω και εγώ, όπως ο καθηγητής μου, ο Gruben, που έχει γράψει και το γνωστό βιβλίο για την αρχιτεκτονική της αρχαίας Ελλάδας. Αυτός είχε μανία με τα ιωνικά και είχε σκάψει στην Πάρο, στη Νάξο, στα Ύδρια, όλα αυτά τα είχε μελετήσει, είναι γνωστά, και τα έκανε πολύ καλά. Αλλά αυτός ήταν προσπλωμένος στον ιωνικό ρυθμό. Εγώ, από την αρχή, όλο δωρικά έκανα.

— Συμπτωματικά ή σας δόθηκε κάποιο έναυσμα;

Φταίει και λίγο το γυμνάσιο και το λύκειο που πήγα, όπου είχαμε πρώτη γλώσσα τα λατινικά, δεύτερη τα αρχαία ελληνικά και τρίτη τα γαλλικά. Αγαπούσα πολύ τα αρχαία ελληνικά — βέβαια τα μαθαίναμε με την ερασμιακή προφορά και αυτό δεν βοήθησε στην αρχή. Διάβαζα μεν όλες τις πινακίδες και τα λοιπά, αλλά δεν καταλάβαινα όταν μιλούσαν νέα ελληνικά. Τα έμαθα με τους εργάτες. Όταν αρχίσαμε το '68 τη δουλειά εδώ, είχα 40 εργάτες από τα γύρω χωριά και έπρεπε να αποφασίσω: να μάθουν οι 40 γερμανικά ή εγώ τα νέα ελληνικά; Το πήρα απόφαση, λοιπόν, άρχισα να ρωτάω πώς το λένε αυτό, πώς το λένε εκείνο, και κάπως τα κατάφερα. Και τώρα κόλλησα στο νησί. Κάποια μέρα βρήκα ένα παλιό σπίτι στον Μεσαγρό και ήταν τελειώς ερείπιο, ούτε στέγη δεν είχε πια, και το αγόρασα. Το έφτιαξα και τώρα όλη η οικογένεια μένει εκεί, όταν έρχονται στις διακοπές από την Αμερική, το Λονδίνο, τη Γερμανία...

— Το αγάπησαν το νησί;

Πολύ. Γιατί δούλεψα εδώ με την τότε γυναίκα μου. Είπα, βέβαια, «από το πρωί ως το βράδυ δεν θα με βλέπετε, τη νύχτα ναι». Και βοήθησαν και τα παιδιά. Πάνω στις πέτρες που είναι στην έκθεση είναι ακόμα τα στοιχεία του αλφαριθμητικού ευρετηρίου που είχα δώσει τότε εγώ και τα έγραψε η πρώην γυναίκα μου.

— Αρχαιολόγος ήταν;

Όχι, δεν είχε καμία σχέση με την αρχαιολογία. Και δεν άντεξε! Εγώ ήμουν παντρεμένος με την αρχαιολογία, αυτό είναι αλήθεια. Αγαπούσα πολύ το επάγγελμα και τη δουλειά μου, δεν ακολουθούσα ωράρια, δεν κοίταξα ποτέ το ρολόι για να μαζέψω τα μολύβια... Δεν υπήρχε αυτό. Δούλευα όσο μπορούσα, και μέρες και νύχτες, όσο πήγαινε, κι όταν γυρίζα στο Μόναχο στην αρχή, μετά στο Βερολίνο, εκεί δούλευα με την ησυχία μου.

— Το πρόγραμμα για την κατοικία ξεκίνησε μετά την Αφαία;

Αν θυμάμαι καλά ξεκίνησα το '74, όταν βρήκα τη θέση στο Βερολίνο, στο Γερμανικό Ινστιτούτο. Τότε άρχισα ανασκαφές σχεδόν σε όλη την Ελλάδα, από τη Ρόδο ως τη Χαλκιδική, την Όλυνθο, την Πάλαιρο...

—Αυτές οι ανασκαφές είχαν όλες σχέση με την κατοικία;

Ναι. Αυτά γίνονταν στο μεγάλο πρόγραμμα που είχαμε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και στο οποίο συμμετείχα. Παράλληλα, όταν έγινα Διευθυντής του Τμήματος Αρχιτεκτονικής, οργάνωσα μια σειρά από συνέδρια, τις «Συζητήσεις για την αρχαιολογική έρευνα της Αρχιτεκτονικής». Και μου άρεσε πολύ, ώσπου έγινα 65 ετών και, επειδή ήμουν μόνιμος δημόσιος υπάλληλος, στην ηλικία αυτή αναγκαστικά συνταξιοδοτήθηκα.

Εγώ βέβαια δούλεψα άλλα δέκα χρόνια μετά τη συνταξιοδότησή μου ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου. Μέχρι τα 65 μου δούλεψα στο Γερμανικό Ινστιτούτο, με το πρόγραμμα μελέτης της αρχαίας ελληνικής κατοικίας, και για τα επόμενα δέκα χρόνια ήμουν καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Humboldt.

—Στην Εισαγωγή που γράψατε για το αφιέρωμα «Η κατοικία στην αρχαιότητα» (Αρχαιολογία και Τέχνες, τχ. 112, Σεπτ. 2009), λέτε κάπου ότι παρεξηγήθηκε το σκεπτικό σας, ότι δηλαδή κάποιος νόμισαν ότι πάτε να τυποποιήσετε...

Όχι. Αυτό ήταν άλλη ιστορία. Ο φίλος μου ο Hoerpfner είχε δουλέψει στην Τουρκία πολύ, στο Κουρδιστάν, ήξερε και κούρδικα, και τα ελληνικά τα ξέρει καλά. Έχει μεγάλη εμπειρία. Είχε μελετήσει πολλούς ναούς, είχε γράψει πολλά βιβλία. Και όταν πήρε τη θέση του Διευθυντή του Τμήματος Αρχιτεκτονικής στο κεντρικό Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο Βερολίνο, με κάλεσε να συμμετάσχω. Και σκεφτόμασταν τι θα κάνουμε. Είχαμε ήδη ασχοληθεί με τα μεγάλα δημόσια οικοδομήματα, τα δωρικά, τα ιωνικά. Τώρα μπορούσαμε πλέον να σκεφτούμε πώς ζούσαν αυτοί που τα έφτιαζαν. Πώς ζούσαν οι άνθρωποι που ανέβασαν αυτούς τους όγκους από πέτρες; Πώς ήταν τα σπίτια τους; Ήταν τα σπίτια τους τόσο πολυτελή όσο οι ναοί; Ασφαλώς και όχι! Ήταν απλούστατα. Αλλά πώς τα έχτιζαν και πώς ήταν η καθημερινή ζωή ενός πολίτη της Κλασικής περιόδου; Ελάχιστοι είχαν γράψει γι' αυτό. Όλοι έγραφαν για τα μεγάλα έργα, αλλά ελάχιστοι για την καθημερινή ζωή.

Έτσι αποφασίσαμε να αναζητήσουμε στην Ελλάδα θέσεις όπου θα υπήρχαν σπίτια της Κλασικής ή της Ελληνιστικής εποχής, που δεν είχαν ανασκαφεί. Επίσης να επισκεφθούμε τα ήδη ανασκαμμένα, στη Δίλο και όπου αλλού υπήρχαν, ώστε να συγκεντρώσουμε το υλικό. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε ένας θησαυρός γνώσεων της καθημερινής ζωής. Από αυτόν προέκυψε η πρώτη έκδοσή⁵. Κανονικά μια έκδοση αρχαιολογικού ενδιαφέροντος τυπώνεται το πολύ σε 300, 500 αντίτυπα, και αν είναι πολύ καλή σε 1.000. Εμείς τυπώσαμε εξαρχής 2.000 αντίτυπα. Μετά δημοσίευσε το *Spiegel* ένα άρθρο για τη δουλειά αυτή και για την έρευνα που προηγήθηκε, και το βιβλίο εξαντλήθηκε — σε τρεις μήνες δεν είχε μείνει ούτε ένα. Ακολούθησε η β' έκδοση, το 1994, στην οποία κάναμε κάποιες συμπληρώσεις, η οποία εξαντλήθηκε σε λιγότερο από έξι μήνες. Έκτοτε δημοσιεύτηκαν τόσες άλλες ανασκαφές, γιατί, πρώτα με την ιδέα και μετά με το πρώτο βιβλίο και αργότερα με το δεύτερο, είχαν αρχίσει και άλλοι να ενδιαφέρονται για την κατοικία. Και έκτοτε έγιναν τόσες ανασκαφές, τώρα πια είναι δύσκολο να τις παρακολουθήσουμε. Αν θέλει κάποιος άλλος, ας το κάνει...

—Δηλαδή είστε οι πρώτοι που είχατε αυτή την ιδέα, να το δείτε ανθρωπολογικά.

Μάλλον ναι. Να σας πω την αλήθεια φταίει και λίγο το Βερολίνο του '68. Ήταν η χρονιά με την εξέγερση στο Παρίσι, και στο Βερολίνο στα πανεπιστήμια και παντού, και με ρωτούσαν τότε όλοι: «Τι θες εσύ με τις παλιατζουρίες; Άσ' τα αυτά. Δες την επανάσταση γύρω μας, τι κάνεις εσύ όταν ο αδελφός σου πεθαίνει;» Και με τέτοιες επιρροές καθορίσαμε ο Hoerpfner κι εγώ το θέμα και συμφωνήσαμε να είναι τώρα η καθημερινή ζωή. Αλλά τώρα φτάνει για μένα, μόλις έκλεισα τα 80, φτάνει πια.

11

11
Ο Ε.-L. Schwandner δείχνει τα ίχνη δεύτερης χρήσης των λίθων του αρχαϊκού βωμού — τους νέους συνδέσμους που χρησιμοποιήθηκαν όταν επί Αττάλου Α' ο βωμός μεταφέρθηκε 15 μ. ανατολικότερα.

12

12
Ο Ε.-L. Schwandner με τη Natanya Saaltink στην Αφαία, αρχές Ιουνίου 2018, στα 80ά του γενέθλια.

13

13
Ο Ε.-L. Schwandner με τον Joerg Denkinger, σχεδιαστή αρχιτεκτονικού σχεδίου και γραφίστα, πρώην συνεργάτη του στο Τμήμα Αρχιτεκτονικής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βερολίνου.

12

—Και τι διαβάζετε αυτόν τον καιρό;

Τώρα διαβάζω ολλανδικά.

—Έχετε μάθει ολλανδικά;

Έχω μια φίλη στην Ολλανδία που τη γνώρισα στην Αίγινα πριν από 30 χρόνια. Αυτή μου έμαθε τη γλώσσα, και έτσι εγώ διαβάζω διάφορα κείμενα που είναι μεταφρασμένα στα ολλανδικά.

—Γνωρίζετε ήδη το πρωτότυπο;

Ναι. Αλλά τώρα, ακόμα κι αν δεν το ξέρω, πάλι θα το βγάλω. Η ανάγνωση είναι πολύ εύκολη για μας, τα ολλανδικά είναι πολύ κοντά στα γερμανικά. Αλλά όταν μιλάνε, είναι άλλο, η προφορά είναι τελείως διαφορετική! Το γραπτό όμως το διαβάζω εύκολα. Και έτσι τα περισσότερα, τον Γκαίτε και ό,τι είναι μεταφρασμένο στα ολλανδικά, τα διαβάζω, γνωρίζοντας το πρωτότυπο. Το να διαβάζεις κείμενα σε μια ξένη γλώσσα είναι μια εμπειρία ζωής, μαθαίνεις πώς αισθάνεται ένας άλλος λαός, είναι μια άλλη αίσθηση. Όλα αυτά με ενδιαφέρουν και εμένα σήμερα, όπως ενδιέφεραν και κάποιον άλλο πριν από 100 χρόνια. Οι σκέψεις, πώς αλλάζουν οι άνθρωποι, τι βλέπουν, τα ενδιαφέροντά τους, αυτό με ενδιαφέρει πάντα.

—Ένας Βρετανός ανθρωπολόγος, που μιλάει δυο τρεις ευρωπαϊκές γλώσσες άπταιστα και με τέλεια προφορά μίμου, εν όψει της επιτόπιας έρευνάς του στην Ταϊβάν είχε αρχίσει να μαθαίνει τη γλώσσα. Μου ανέφερε τότε ότι η εκμάθηση μιας γλώσσας απομακρύνει και τον κίνδυνο του Αλτσχάιμερ.

Μακάρι! Εγώ δεν έχω ιδέα αν ισχύει. Όχι, μου αρέσει να μαθαίνω γλώσσες. Η δισέγγονή μου που ζει στο Βερολίνο —είναι δύο χρονών— μαθαίνει αγγλικά από τον πατέρα της και γερμανικά από τη μητέρα της. Όταν είμαι εκεί, της μιλάω άλλοτε γερμανικά, άλλοτε αγγλικά. Όταν είμαι στην Ολλανδία μιλάω ολλανδικά, αλλά η φίλη μου που είχε ζήσει στην Κεντρική Αμερική, στο Πουέρτο Ρίκο, έμαθε ισπανικά στο σχολείο, από τη μητέρα της ήξερε ολλανδικά. Και αγγλικά ξέρει, μιλάει διάφορες γλώσσες, και όποτε πηγαίνω εκεί αλλάζουμε κάθε δύο λεπτά τη γλώσσα! Χωρίς να το καταλαβαίνουμε.

—Στα ελληνικά διαβάζετε;

Ναι, βέβαια.

—Τι σας αρέσει πιο πολύ;

Ο Σεφέρης. ■

Σημειώσεις

- 1 Ernst-Ludwig Schwandner, *Der ältere Porostempel der Aphaia auf Aegina* (Denkmäler antiker Architektur, 16), εκδ. de Gruyter, Βερολίνο 1985.
- 2 Adolf Furtwängler (επιμ.), *Aegina: das Heiligtum der Aphaia*, εκδ. Franz, Μόναχο 1906 (διατίθεται στη διεύθυνση <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/furtwaengler1906ga>).
- 3 Γαβριήλ Βέλτερ, *Αίγινα*, επιμ. Γεωργία Κουλικούρδη (Ιστορία της Ελλάδος κατά
- 4 Elisavet P. Sioumpara, *Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes: Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur* (Athenaia, 1), εκδ. Hirmer, Μόναχο 2011.
- 5 W. Hoepfner / E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Μόναχο 1986.